

GÁBOR GYÖRGY

A TÖRTÉNELEM VÁNDORAI

Mi, a vándorok háta mögül csak a múltat láthatjuk, töredékesen, homályosan, csak azt, ami már nincs. A rejtőzködő jövőt nem láthatjuk, inkább a jövő lát bennünket. De vajon minket lát? Vagy azt látja, amit látni akar? Mint mi, amikor a múltba pillantunk vissza?

6

I

■ Európa elmúlt kétezer éves történetét egy végtelennek és reménytelennek tűnő apasági per útvésztoi hálózatként be, s az örökség reményében érkező vándor a Kert kapujában elbizonytalanodik: ez lenne apai hagyatékom, ez lenne az *atyai ház* (béjt ab)? Az igazi gond persze nem a hazatérő (megtérő) gondja, s nem is a tékozló fiú megilletődöttségének múltat feledő keserve. Saját életünk eltékozlása nem vehető össze a „tékozló” történelem pazarlásával. A történelem baljós üzenete – ha még hallható egyáltalán – a forrásokhoz, az őshöz, a leszámazási táblákhoz kényszerít, hogy a megszakadt emlékezés láncolatát (sálsélet hákábálá) újrakösse az elbeszélés: „És beszéld el gyermekeidnek azon a napon mindazt, ami veled történt” (*Exodus 13,8*). Csakhogy ki az (egyáltalán van-e még), aki képes az *igazi* történetet elbeszélni, kihez forduljunk, mint *igazi* atyánkhoz? A történész végtelen számú múltja nem a metatörténelemmel áll szemben (még ha „a történelem lényegében a történész vágyálmának kifejeződése” is – Georges Duby), hanem az emlékezés teremtette képességgel és kényszerrel. Az emlékezésnek azonban pontosnak kell lennie, noha minden előtörténet saját előképünk kommentárja. Ám az emlékezés összefon, folyamatosságot teremt, azaz *ellehetetleníti* a hihetlent: a valóság és a mese – ha nincs felejtés – egy univerzumban, a világtörténelemben találkozik. A történelmi realitássá metamorfizáló-

dott abszurd persze újra és újra próbálkozik: máglyák és krematóriumok füstje a végleges felejtés Endlősungjaként száll a magasba, ám (és ez minden „végső megoldás” legnagyobb tévedése) az elpusztított atya ősatyává válik, szentté, kiválasztottá, azaz elpusztíthatatlanná, intemporálissá, vagyis örökké. Innentől kezdve már csak az atyák feledékenységéről érdemes beszélni, ami azonban a mi levethetetlen örökségünk lett: a történelmi amnézia legfeljebb következménye a metafizikába áthazudott, „átértelmezett” historikus skizofréniának, az atyák egymást megtagadó, az igazi örökséget eljátszó spirituális ostobaságnak.

A füstölgő romok, csonthalmok, szétvert templomok, meggyalázott szent helyek szegélyezte keskeny ösvényen a vándor hazaérkezett.

De hová?

Az ősatyák a világ Teremtőjének gondolatában támadtak, és feljutottak az eljövendő világba, ahol el lettek rejtve. majd rejtekükről titkon előjöttek, beléptek a jövendő világba, és megbűjtak az igaz prófétákban. Minderről a *Zóhár* egyik fejezetéből értesülhetünk (1b), amely arról is beszámol, hogy az *Énekek énekében* (2,12) említett „rügyek” az ősatyákra értendők. Később az ősatyák titokban előjöttek a rejtekhelyükről, beléptek az eljövendő világba, s az igaz prófétákban bűjtak meg. Megjelennek majd a szivárvány láthatóvá válásának órájában, amikor „eljön a nyesések ideje”, s a világot megtisztítják a gonoszoktól. Mégis „mitől létezik a világ, mitől mutatkoznak meg az atyák? A Tórárt tanuló kisgyermek hangjától. Ezek a gyermekek mentik meg a világot.”

A teremtés *műveletét* persze még mindig nehéz felfognunk, de *folyamata* immár *elképzelhetővé* válik, amennyiben a növények *látatnak*, s az atyák rejtőzködnek és megjelennek. A görögöknél – mint tudjuk – „az istenek jelen vannak” (Wilamowitz-Moellendorff), a zsidóknál az atyák jelen *idejűek*. Isten népe a Teremtő gondolataiba rejtőzött atyái révén a világgal egyidős, de őseivel nem lenne több, mint pusztá kezdet. Az atyák megbúvó léte feltételezi a gyermekek „szavát”, azt, hogy a Tóra még hallható legyen, s a „Hatalmasok hangján” szóljon: „Gazdag örökséget nyertek fiaikban, s ennek az örökségnek ők a forrásai” (*Siráknak 44,11*). Az Írást folytonosan *újraélő* nép a múlt *átélt* tudásának s az örökösen *megélt* jelenidejűségének kölcsönösségében Ábrahám, Izsák és Jákob életének állomásait Izrael történetének vízjeleként fogja fel: Ábrahámnak (Ábrámnak) a kiválasztása, a neki szóló áldás s az ígélet („nagy néppé teszlek” – *Genesis 12,2*) Izrael szünni nem akaró jelenének és hitének kifejeződése. Mattatiás, aki a törvényért száll harcba, fiainak ezt mondja: „Emlékezzetek atyáink tetteire, amelyeket a maguk idejében véghezvittek. Akkor nagy híretek lesz, s nevetek örökre fennmarad” (*1Makkabeus 2,51*). (Fiának, a Makkabeusnak nevezett Júdásnak a „megemlékezését” ismerjük.) Az atyák rejtőzködése csakis így kaphat értelmet: a gyermek az atyjára, a nép a patriarchákra emlékezik vissza, s teszi folytonossá, megszakíthatatlanná saját történetét. Azt, amely – miként a *Zóhár* is sugallja – a teremtéstől a megváltásig, az első „benne rejtőző gondolattól” az „üdvözülésig”, a megtérésig, a végső megérkezésig tart. A „közbülsőt” nevezhetjük akár világtörténelemnek is.

Ám a „hagyomány” e rettentő folyamatban jóízűen falta fel önmagát, s a „szerepet belső törvényétől” elkápráztatva kiűzte a világból *igazi közös* atyáit. Az apák kasztrálásának vagy a saját gyermekek elpusztításának olümposzi gyakorlata leköltözött a sík vidékre is, és „szinkretizálódott”. De a tradíció csak képtelen, hazug mivoltában állítható szembe a szabad akarattal: máskülönben maga is végtelen odüsszeiára ítéltetett. A „szellem” törvénye ennél jóval nagyobb, ta-

lán a csillagokba van belevésve. Mindenesetre Luthernak *kísértetiesen* igaza van: „Ézsau és Jákob egy apától és anyától, egyszerre és egyazon csillagzat alatt születtek, mégis szinte ellentétes jellemmel, alkattal és természettel. Vagyis amit Isten végez, s ami Isten műve, azt ne akard a csillagoknak betudni.” Ha pedig Istenre kérdezel, ne tévesszen meg a történetfilozófia. Az örökkévalóság nem elkeseredett pillanatában vált „idővé”, ám az idő jelenné lett. Ha benne élsz, csak az iróniád láttatja veled az „eseményt” (eventus), amelyet azonban egy másik „távolságból” nevezhetünk akár beteljesedésnek (adventus) is. De ne vezessen félre megannyi panteon sem, hiszen te magad is tudod: a többi néma mitológia...

II

■ Franz Kafkának az „oktávfüzetekben” található egyik aforizmája arról számol be, hogy valamikor leopárdok törtek a templomba, és az áldozati korsókat mind kiitták, majd annyiszor ismételték ezt meg, hogy végül mindenki természetesen vette, és lassan a szertartás részévé vált.

Kafka persze nem segít nekünk: nem tudjuk meg – hogyan is tudhatnánk –, hogy hol s mikor történt mindez, milyen templomban esett meg a gyalázat, s kiket is értsünk voltaképpen leopárdok alatt: valójában a macskafélék családjába tartozó ragadozóról (*Panthera pardus*) van-e szó, avagy inkább egy metaforáról, amelyben az élővilág legmagasabb rendűen fejlett, két lábon járó tagja (*Homo sapiens*) válik hasonlóvá az író képzeletében az egyik legkegyetlenebb ragadozóhoz? A leopárdot és az embert egyaránt számon tartó és rendszertanilag osztályozó világtörténelem (ez persze korántsem jelenti azt, hogy a leopárdoknak lenne „világtörténelmük”, különösképp, minthogy Hérodotoszal sem büszkélkedhetnek) temérdek olyan esetet ismer, amikor – hol itt, hol meg amott – törtek vadak a szentélybe, s alakították át az Istennek (az isteneknek) szentelt építményt romhalmazzá, megszokott liturgikus rendjét kegyetlen, barbár tivornyává, vérgőzös orgiává.

Salamon Templomát, a jeruzsálemi Szentélyt i.e. 587. Áv hó 9. napján rombolták le a babiloni hadak, majd az újrépített Templomot i.e. 167-ben a szeleukida IV. Antiokhosz Epiphanész megszenteltségtelenítette, hogy aztán i.sz. 70-ben (újra Áv hó 9-én!) az Úr házáat (bét JHWH) a Titus vezette római seregek végleg átadják az enyészetnek. Az ezt követő közel két évezred során a legkülönbözőbb helyeken és időpontokban látogatták meg vadak a zsidók „gyülekezési házáit” (bét ha-kneszet), a zsinagógákat: a vizitációk nyomai legtöbbször ugyanazok: szétvert, megszenteltségtelenített, kifosztott enteriőr s az exteriőr: felgyújtott, üszkös falak, romok, pusztulás.

De – és fájdalom, semmi sem látszik ellentmondani annak, hogy az alábbiakat ne nevezhetnénk minden további nélkül nyugodtan a történelem „couleur locale”-jának – bőséges számban semmisültek meg a görög-római világ pogány templomai – köztük a híres Szerapeum vagy az antiokheiai Apollón-templom –, s közülük többet a megváltozott igényekhez és kihívásokhoz igazodva kocsmává vagy kétes hírű vendégfogadóvá alakított át a beköszöntött újabb kor innovációs leleménye. Muszlim harcosok keresztény templomokat, keresztény vitézek mecseteket tettek a földdel egyenlővé, s a reformáció-ellenreformáció vitái is gyakran manifestálódtak az egyik fél templomának a másik fél képére (vagy képnélküliségére) és hasonlatosságára való átalakításában, pótolhatatlan freskók levakarásában-levakolásában vagy – mindenféle esztétikai megfontolást mellöz-

ve – csak egyszerűen a templom felégetésében. S a közel(múlt?) eszelős diktatúráinak úgyszintén megadatott, hogy – karszalagos különítményesekkel vagy lánctalpas buldózerekkel, a „végső megoldás” vagy a „végső harc” reményében – fejtsék ki véleményüket, és fogalmazzák meg határozott jövőképüket az Istennek szentelt építmények további sorsát illetően. (Szegény jó Kant königsbergi remeteségében „a rossz princípiumnak a jó mellett való lakozásáról” értekezvén már az 1790-es évek elején (!) arról panaszkodik, hogy Hindosztán környékén immár a világot romboló Ruttrent tisztelik az uralkodó istenként, mivel a világot fenntartó Visnu, mindenbe belefáradván, rég letette a világteremtő Brahmától átvett hivatalát.)

Kafka aforizmája azonban mégsem a „jón, rosszon túli” történelem üzenetét közvetíti: a történelem – éppen azért, mert valójában nem más, mint az (el)múlt emlékezete – önmaga iszonyatában sem válhat sohasem nyomasztóvá, még akkor sem, ha a történelemben „csupán” azok a tények közvetítődnek, amelyeket – Burckhardt találó kifejezésével – egy korszak a másikban fontosnak talál. A történész „hermeneutikai aktivitása” nem abban rejlik, hogy akár a legnemesebb és legtiszteletreméltóbb moralizáló szándékok és törekvések mentén próbálja az idő átláthatatlan mozgatórugóit láthatóvá tenni és értelmezni (az értelmezés és az értelemadás különbségére, történeti és történelmen „kívüli” jelentőségére jelen körülmények között csak emlékeztethetünk). Ám a traumákon átesett reflektáló tudat tragikus világlátása (a történelem világán túl, az ethosz világán innen) olyan kataritikus erkölcsi utánpótlást, felmérhetetlen morális tartalékot jelenthet (nevezzük ezt a történelem normatív erejének), amely *úgyszólván* egyetlen forrása lehet az „örök barbársággal” való eltökélt szembefordulásnak. A jelen szakadatlanul tovahalad, ám a múlt nem pusztul el teljesen: csak a feledés homályába burkolózó, elillanó-eltűnő-elvesző történelem teremti meg azt a horizontot, amelyen belül az emberi sáját enyészetének válhat szemtanújává, sőt tevékeny alakítójává.

Kafka aforizmjában korántsem a dühöngő leopárdok hatnak nyugtalanítólag és nyomasztólag (tekintsük ezt az egyszerűség kedvéért Kafka „személyes” – de persze, sajnos, nem individuális – világtörténelmének), hanem valami egészen más: mégpedig az, hogy a vadak többször ismétlődő barbár tette egyszerűben természetessé lesz, és a szertartás részévé válik. Természetessé vált az, ami korábban, a pontosan emlékező tudat számára sohasem lehetett volna az, de még „botrány” sem kerekedhetett volna belőle: a metafizikai másság akkora távolságot jelölt ki, ahonnan nem volt mód semmilyen „áttűnésre”, s az átjárást lehetlenné tevő magas és vaskos ércfalak nem a határokon tornyosultak, hanem a lelkek legbensejében.

De vajon miként eshetett meg mindez? Hogyan történhetett az, hogy a templom, amely a maga szentségében és egyediségében éppen úgy „kanonizált”, mint a szent könyv (a kánon fogalma Assmann pontos definícióját követve „tartalmilag a legnagyobb fokú kötelező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír”, azaz „sem hozzátenni, sem elvenni belőle, sem változtatni rajta nem szabad”) rituális koherenciáját egyszerűben elveszítette, s önként átengedte magát annak a „világon kívüli” világnak, amellyel szemben és amelynek ellenében határozta meg ez idáig önmagát?

A templom transzcendens építmény (amint a világot pusztító vészből az élet magját a „túlpartra” átmentő bárka is az volt), tervezete, méretei, anyaga és valamennyi díszítése szigorúan az isteni előírásoknak megfelelően készülhetett csak el: az architektúra „eredeti”, tehát örök modellje, a földi megvalósulás mennyei

makettje az égben „tartózkodott”. De a szertartás rendjét, az istentisztelet módját sem földi ceremóniamesterek állapították meg, hanem ugyanaz, aki szigorú utasításban azt is meghatározta, hogy kik irányíthatják és vezethetik le az őt megillető és neki kijáró respektus megszabott napra vagy akár a teljes évre vonatkozó menetét. (Leopárdokról még a „leghitelesebbnek” számító források, a szent iratok sem számolnak be, s Borges emlékezője, Funes is, akinek – köztudott – egymagának több emléke volt, „mint valamennyi embernek együttvéve, mióta világ a világ”, s – egyebek mellett – „minden erdő minden fájának minden levelére emlékezett”, hiába kutakodott volna emlékezte feneketlen kútjának végtelen mélységeiben.)

A transzcendens rendelkezés lényege s a történelmi tudat diszkrét bája, hogy az isteni intenciók könnyedén és szervesen betagozódnak a mitológia élő rendszerébe, amelyben aztán a mindenkori itt és most aktualitásában élő ember még az egészen távoli múltat is – melyet az emlékeknek csupán a leghaloványabb foszlányai töltenek be – a saját (olykor a legközvetlenebb) jeleneként éli meg. A mitológia hagyománya a jelenben, az egyes ember életében folytatódik, s a mitológia kortalan lakója önmagát az egykor volt emlékekkel, történetekkel és hősökkel identifikálja. A temporalitásnak, az idő szukcesszivitásának itt éppen annyira van (vagy éppen annyira nincs) jelentősége, amennyire Joyce *Ulysses*-ében, ahol egy napba sűrűsödött az „örökkévalóság”, vagy Thomas Mann *A varázshegyében*, ahol éppen fordítva: „örökkévalósággá” duzzadt egy nap. A mítosz *sub specie aeterni* nem reprezentál, nem allegorikus és nem paradigmatis, hanem „ugyanaz”, azonos mindenkori önmagával, „tautégorikus”. Ezt kellett érzékelnie Viktória királynő hűséges alattvalójának, Sir George Greynek is, aki az 1840-es években Új-Zéland fő kormányzójaként tapasztalhatta meg, mennyire különös dolog olyan embereknek aktuális napi utasításokat adni, akiknek a jelenét a mitológiai múlt szövedéke hálózza be: abban élnek, annak a kifejezéseivel és fordulataival kommunikálnak, és cselekvési modelljeinek mintájára teszik a dolgukat. Néhány évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a maori főnökökkel tárgyaló Sir George rájőjön arra (ami egy konzervatív liberális angol úriembernek nem mindennap adódó élményként szolgálhatott), hogy ő valójában a mindenkori Polinézia valamennyi – már rég a boldogabb vadászmezőkre költözött, avagy még meg sem született) bennszülöttjének a Governor-in-Chiefje.

A zsidók, akik „a történelem értelmének atyái voltak”, s akik először lakták be a történelmet, Istenüket a történelemben ismerték meg, s jelenvalóságát is ott tapasztalhatták meg. Az Örökkévaló teremtő munkáját akkor végezte be, amikor Ábrahámot „nagy néppé tette”, amikor „megemlékezett” Izrael fiairól, és megéreztetvén velük a szabadság édes ízét kivezette őket a szolgaság házából, s amikor átnyújtotta Mózesnek a „bizonyosság két tábláját”, amelyekre saját ujjával írta fel a törvényeket. A rejtőzködő Isten (*Jesája 45, 15*) a történelemben mutatta meg önmagát, s a nép *mah semo* (mi a neve?) kérdésére mint a történelem szuverén ura adta meg egyértelmű és világos feleletét. Az egykor még a történelmen kívül élt nomád nép ezt érezte akkor, amikor ősi kozmikus, agrár- és természeti ünnepeit a történelem kiemelkedő eseményeinek tartalmával gazdagította, hogy ezekben az örök időpillanatokban találkozhasson és „adhasson számot” egymásnak Isten és Izrael. Így lett a kozmikus rend ciklikus körforgásának s a világtelremtés napjának újévi ünnepe az azt követő jom kipurral együtt (amit a Talmud csak „napként” – jomá – s a Tóra „szombatok szombatjaként” – sábat sábaton emleget) a lelkek megtisztulásának (a lelkek újévének), az ítélet meghozatalának

és megpecsétlődésének s az engesztelés napjának (jom hákipurim) kiemelkedő szent pillanata, így válhatott a tavasz és a tavaszi mezőgazdasági munkák ünnepe a szolgaság házából való megmenekülés (purim), azaz az egyiptomi kivonulás történelmi mementójává, s így lett az őszi termény betakarításának ünnepe a Kánaánba való megérkezést megelőző, negyven éven át tartó nomád vándorlás emlékezetévé (szukot).

Az Örökkévaló tetteit és elvárásait, választott népe melletti kiállásait és súlyos büntetéseit éppen úgy, mint választottjainak akaratos szembenállását, lázongásait, sikereit, gyászos kudarcait és bűnhődéseit Izrael népe mindig a történelem zajos forrágatagában kellett hogy érzékelje, annak szerves részeként, okaként vagy céljaként. Ez az érzellemmel telített, emfátiikus „történelemszemlélet” a történetiség fogalmának egészen más jelentést és jelentőséget tulajdonít, mint az, amely azért hívja segítségül a történelmet, hogy „mint valamely messze látszó emlékművön” megszemlélhessük, „magunk vagy államunk érdekében mit kell követnünk, s milyen gyalázatosan indult és végződött dolgot kerüljünk” (Titus Livius), vagy amely azt tekinti elsőrendű feladatának, „hogy az érdemeket ne borítsa hallgatás, és hogy a hitvány szavaknak és tetteknek félniük kelljen az utókortól” (Tacitus). A jeles események s a hírneves hősök és héroszok pozitív paradigmái (vagy a „rút sybarita váz” minden igaz lelket kínozató negatív példázata) mentén a história szegmentálódott, s a szereplőket az olümposzi magasságokból lepillantva legfeljebb csak az különböztette meg egymástól, hogy vajon a trójai falon (falo[vo]n) kívül avagy bévül tartózkodtak-e.

De mennyire más látványt nyújt a történelem egy olyan perspektívából, ahonnan a múlt bármely kitüntetett pontja mindig azonos távolságra látszik a folyamatosan haladó jelentől. Ha komolyan (és szó szerint) vesszük azt a helyzetet, amikor Mózes előtt teljes dicsőségében elvonult az Örökkévaló, ám háttal Mózesnek, mert „láthatod hátamat, de arcomat nem láthatod” (*Exodus 33,23*), akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a két tekintet egyazon irányba szegeződött, s alant, a hegy tövében talán pont azon a népen pihent meg, amely nem is sejtette, hogy éppen ezekben a pillanatokban a legsúlyosabb szavak határozzák meg jövőjének minden rezdülését: „Szövetséget kötök veled: egész nép előtt olyan csodákat viszek véghez, amilyenek az egész földön egyetlen nép között sem történtek, s az egész nép, amelynek körében élsz, meglátja az Örökkévaló művét” (*Exodus 34,10*). A Tórát, mint a hagyomány teljes foglalátát, az Örökkévaló átadta az embernek – erről számol be mindjárt az elején a *Misna Abot*: „Mózes a Szinaj-hegyen megkapta a Tórát és továbbadta azt Jozsuének, Jozsué a véneknek, a vének a prófétáknak, a próféták pedig továbbadták a Tórát a Nagy Szanhedrin tagjainak” (I,1.) –, s ezzel immár az ember roppant felelősségévé lesz, hogy a megkapott és továbbörökített isteni adomány képes-e *hagyományyá* válni. A tradíció egyedül az ember műve, hiszen a nemzedékről nemzedékre való hagyományozásnak az „időn kívüliség”, az örökkévalóság állapotában semmi, csak a történetiség és a temporalitás összefüggésében – azaz a teremtet világ birodalmában – lehet értelme. Kizárólag az emberen múlik – az „örizőn” –, hogy a haláka (nevezhetik ezt mások a morális tapasztalatok összességének), „amelyet a Szinájon átadtak”, és amely többé már „nem az égben van” (Baba mecia 59b), az emberiség örökrészévé (örök részévé) válik-e, avagy sem.

Az Örökkévaló előtt feltárulkozik a történelem (ne feledjük: Mózes, Isten kiválasztottja, a nép vezetője ugyanabba az irányba tekint, még ha a hegyre leereszkedő sűrű füst ködfelhőbe borítja is előtte a messzeséget), s jól kivehetően ugyanaz a historikus távlat nyílik meg előtte, mint Klee *Angelus Novusa* előtt.

És a történelemben vezető keskeny ösvényen – kétoldalt az út mentén időtlen sziklaszirtek teszik varázslatossá és félelmetessé a tájat –, ott, ahol két tagbaszakadt férfi összezördülés nélkül aligha tudott volna kitérni egymás elől, egyszer csak feltűntek a vadak: szorosan egymáshoz tapadva, sötétben, fenyegetően, nyomukban felkavart portenger. Gyorsak voltak, pontosak és kíméletlenek. Füstölő romok, csonthalmok, meggyalázott szent helyek adtak hírt kóborlásuk útvonalaról. Amikor az utolsó is eltűnt végre a horizont messzeségében, a por még kavargott egy kicsit, majd lassan visszazállt az útra, örök otthonába. A táj ismét némaságba burkolózott, olyan volt minden, mint *annak* előtte. Ám a figyelő tekintet, amely a múlt emlékeit hiánytalanul megőrizte, azonnal felfigyelt a legapróbb, pusztán szemmel alig érzékelhető változásokra is. „Samor ve zákor be-dibbur ehód” (Őrizd meg, és emlékezz!), hangzott egykor a parancs, amely életben tartotta az emlékek hordozóját, s életet adott – az emlékezés rekonstrukciója révén – a halott múltnak is.

Ha az emlékeink pontatlanokká válnak, akkor a múltnélküliség barbár és süket szentélyeiben mi magunk ütünk majd tanyát. Megtérésünk és megváltásunk bevégeztetett. Leopárdokká lettünk.

III

■ Két út vezet a letűnt világok romjaihoz, sosem csak egy. A két úton egy-egy vándor közeledik, kényelmesen poroszkálva, meg-megállva, ám – különös és groteszk játéka a sorsnak – mindig épp egyszerre érkeznek az út végére: leomló, szanaszét guruló kövek, lustán, kímérten porladó homokszemek fölött árván és üresen meredező kőfalakhoz, magányos, csonka oszlopokhoz, összefüggéstelenül egymásra rakódó töredékekhez, a hajdan volt tiszta értelem, kimondhatatlan bölcsesség és büszke dicsőség véglegesen semmivé vált foszlányaihoz.

A két vándor sosem lakatlan vidéken, mindig ember építette tájakon jár.

A vándorok arca, akárcsak Friedrich vásznainak kortalan, mindenféle helytől és időtől független teremtményeié, sosem látható. Nekünk, a hűvös megfigyelőknek mindig – öröktől fogva – háttal állnak, szemük, pillantásuk rejtve marad előlünk, mintha csupán köpönyegüket, széles karimájú kalapjukat s kissé görnyedt testtartásukat tartogatnák számunkra.

Nem fordulhatnak felénk, még ha akarnák, akkor sem. Az idő szakadatlan múlásának, könyörtelen tovapergésének foglyai: ha megfordulnának, ha csak egy pillanatra is felénk pillantanának, minden végzetesen összegabalyodna, minden azonnal véget érne: az elmúlás és az elmúlásra való várakozás egyaránt.

De a volt, a van és a lesz nem tolul egymásra. Nekünk, halandóknak, sosem.

(Lehet, hogy mi magunk vagyunk a két vándor? Örökös háttal állásunk a legszembeszökőbb valóság s a legvalóságosabb jelkép: inverz önarkép. Hiszen önmagunkat sosem láthatjuk szemtől szemben.)

A két vándor az idő börtönének lakója: az egyik a múlté, a másik a jövőé. Jelenük nincs, felismerhető arcuk nincs, csupán a megérkezésüket látjuk, s csak lépteik monoton kopogását halljuk.

Az egyik vándor háttal áll, hiszen a múltat kémleli. Ő a történész, vagy ahogy a Schlegel fivérek közül a fiatalabbik mondja: visszafelé tekintő próféta. Talán épp Jesája ő, aki próféciajában re-konstruál, újraépít, s az örökkévalóság mozgó képét, az időt visszafordítja. „És fiaid felépítik az őskori romokat, múlt nemzedékek alapjait feltámasztod, és így neveznek majd: réseknek befalazója, aki ös-

vényeket állít helyre, hogy újra lakni lehessen.” Romokat tesz újra lakhatóvá, vagyis a fragmentumokból a tiszta ész világát építi újra. A vándor boldog, hiszen világot alkot, noha tudja, mert hisz önnön jelenében látja, hogy a múlt újraalkotott világa a szanaszét heverő kőrengetegben fogja bevégezni.

A másik vándor is háttal áll, ő a jövőt fürkészi. Rendületlenül néz előre, mintha csak egy távoli pontra szegezné tekintetét, de nincs távoli pont, nincs semmi sem. Addigra és amott ezek a kövek, az összevisszaság kövei már nem lesznek, csak az enyészet, a vég, a teljes pusztulás. A köddé vált lengeteg. A vándor búskomor, hiszen egy világot lát megsemmisülni, noha tudja, mert hisz önnön jelenében, látja, hogy a saját végzete felé rohanó, majdan bevégződő világát most még a szanaszét heverő kőrengeteg, az árva kőfal és a magányos oszlop – a múlt megannyi élő jelzete – tartja fogva.

A két vándor – szüntelenül háttal nekünk – a részben már elpusztult, de a részben még meglévő múlt nyomai előtt áll. A romok ama roppant árnyak hordozói, amelyeket a jövő vet a jelenre. A saját sorsukat, az elmúlás, a tönkremenetel, a vég üzenetét. A romok a múltat hordozzák, a jövő rájuk vetül. Mi, a vándorok háta mögül csak a múltat láthatjuk, töredékesen, homályosan, csak azt, ami már nincs. A rejtőzködő jövőt nem láthatjuk, inkább a jövő lát bennünket. De vajon minket lát? Vagy azt látja, amit látni akar? Mint mi, amikor a múltba pillantunk vissza?

Walter Benjamin igen közelről láthatta a történelem angyalát. „Arcát a múlt felé fordítja. Ahol mi események láncolatát látjuk, ott ő egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat, és összeillessze, ami széttörtött. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul űzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égig nő előtte a romhalmaz.” Az angyal a megváltáshoz van rendelve: a múltat látja, rettentő romokat, miközben vihar hajtja-űzi a jövő felé, amelyet sosem láthat meg. Ha az ember megváltásra rendeltetett, de legalábbis egy eljövendő, békés birodalom örök polgárának – ahol majd farkas és bárány együtt lakozik –, akkor nem az angyallal rokon ő, a holtakat feltámasztó s minden széttörtet összeillesztő szárnyas tüneményel, hanem az angyal pillantásával, amely romot romon lát csupán, de sosem azt a kiskaput, amelyen egykor, valamikor, ezer év múlva vagy a következő pillanatban belép majd a Messiás.

A két vándor némasága cseppet sem ijesztő, inkább tiszteletet parancsoló. „Aki a jelent látja, az mindent látott, ami csak valaha volt vagy valaha lesz.” Marcus Aureliusra gondolnának? Netán Akhilleusz versenyfutására a teknősbé-kával? Hiszen ők tudják csak igazán, hogy az örökkévalóságnak nincs kronológiája, nincs időrendje, nincs története, és nincs lefolyása. Az örökkévalóság nem az elmúlt, a jelenvaló és az elkövetkezendő matematikai összessége, az örökkévalóság valamennyi idő egyidejűsége.

A két vándor épp ezt az egyidejűséget lakja, s Kronosz legvalóságosabb korát éli.

Sosem külön, mindig csak együtt. Bár külön-külön érkeznek, és külön-külön haladnak tova.

Köpenyüket szorosabbra fonják maguk körül. Hűvös van, a nap már lemenőben. Egy vörös fénysugár még visszaint a tájra, s egy pillanatra rátelepszik az omladozó fal durva kődarabjaira. Aztán továbbsuhan a földön heverő kövekre, végül eltűnik a homoktengerben.

A piszkosszürke homály egy rövid időre még látni engedi a kőrengeteget, aztán aláereszkedik a vak sötétség.

Egyedül maradtunk, épp az útkereszteződésben.

Merre tovább? Vajon kisegítenek a vándorok?

A jövő vándora már tovahaladt, elnyelte őt a láthatatlan messziség. A múlt vándora mintha intene a kezével.

Mit üzenhet?

A kőfalon és az oszlopban tán még megkapaszkozhatunk.

Egyre hűvösödik.

IV

■ *Lót és lányai (Lot und seine Töchter)* a címe Otto Dix német festőművész, a drezdai Kunstakademia tanára – akit a nemzetiszocialisták megfosztottak a katedrától, s akinek munkái láthatók voltak a nácik elrettentésképpen megrendezett „Entartete Kunst” (Elfajzott művészet) kiállításán – különös hangulatú alkotásának. A festmény grünewaldi koloritú stílusban, 15–16. századi német táblaképekre emlékeztető, gazdagon burjánzó, aprólékosan rajzos modorban készült. A kép előtérben Lót látható két igen szép és kifejezetten vonzó leánya társaságában. Ám az egyik leány világító mezítelensége s a másik nehezen félreérthető testhelyzete, a hosszú, göndörödő, vállra omló szőke és vörös hajkorona incselkedő látványa ellenére sincs a képnek semmilyen erotikus kisugárzása, éppen ellenkezőleg. A színes brokátok, selymek és fátylak, a lányok ruhái különös izzást adnak a festménynek, s afféle ellentétként szolgálnak a háttérben zajló eseményekhez. A mű keletkezésekor, azaz 1939-ben Dix nem afféle váteszként, előre megsejtve, inkább a történelem meghatározó pillanatából kitekintve, azaz úgyszólván valóságos prófétai attitűddel rendelkezve a kén- és tűzözöntől földig leégő Szodoma helyébe a hat évvel később légibombázástól sújtott, vörösesen izzó Drezdát vizualizálta. Az előtérben játszódó bűn szinte idillivé válik a háttér rettenetének tükrében, s a szereplők ártatlanná válnak, már-már bűntelenné a történelmi katalizma fényében.

De vajon a festményen enyhén opálos színnel bevont leányok bűne feloldódna-e valamiféle távoli eseményhez képest, ahhoz viszonyítva, a történet egészében, egyszerűben, mintegy relativizálva önnön iszonyatos súlyát s viszonylagosságát téve az Örökkévalóval kötött szövetség minden bűnfogalmát? Lehet, hogy az „Isten halott” sötét gyászjelentését a Héber Biblia „szerzője” maga adta volna ki ugyanazokon az oldalakon, amelyeken saját létezését és „valóságosságát” teremtő erejével és világot fenntartó örök szavával tette félreérthetlenné és az emberiség egészének adott *hiten* keresztül választott népe számára *tudottá*? S ha igen, akkor kinek is szólt a gyászjelentés? Az Istenétől eltávolodott embernek, avagy a teremtményét magára hagyó, a „kinyilatkoztatás előtti” csöndbe visszahúzódó metafizikumnak? Az embert önnön képére (árnyékára) megalkotó Teremtőnek, avagy az önmagát okozó legelső oknak, a végtelen nihil süketségében szunnyadó *causa sui*nak?

A zsidó hagyományban a tűzözön rettentő csapása az idők végén bekövetkező hatalmas pusztítás, a világ egészét fenyegető legvégső katasztrófa. Éppen ezért értelmezhetette Flavius Josephus a nevezetes bibliai történetet akként, hogy Lót lányai „abban a hiszemben, hogy az egész emberi nem kipusztult, atyjukkal

háltak – anélkül, hogy ő tudott volna róla –, mégpedig azért, hogy az emberiség ki ne pusztuljon”.

A történet tehát nem a bűnről, a bűn pusztító és mindent felemészítő szerepéről szól, hanem az élet legyőzhetetlenségéről s az életben maradás minden alternatívát kizáró szükségszerűségéről. Arról az „örök” népről, amelynek szabadtó Mindenhatója kimondhatatlan nevének négy betűjében, a tetragrammatonban a létezés mindhárom dimenzióját, a volt (*hájá*), a van (*hove*) és a lesz (*jihje*) szavak kezdőbetűit hordozza, *örökkön örökké*. Az Örökkévaló intemporalitásával, időn kívüliségével ellentétben teremtménye a temporális, időben tartó és időről időre elmúló történelem folytonosan változó szakadatlan sodrában éli az életét. Azt, amit soha nem adhat fel, s amit a történelem legiszonyosabb pillanataiban is meg kell őriznie, tovább kell adnia, éppen úgy, miként teszi ezt a hosszú évezredek óta szigorúan megőrzött és gondosan ápolt hagyományának minden apró kis építőkövével. A történelem múlandóságával szemben a morális parancsok és elvárások állandósága adja azt az erőt, amely a legnagyobb rettenet közepette, a kétely legkeservesebb pillanataiban sem enged a feladás és megadás magamutogató, hamis és hazug menedékkal kecsegtető „elviselhetetlenül könnyű” szólítgatásainak. A zsidóság örök útítársa, a céllal és értelemmel telített lét iránya megfordíthatatlan, s eme lét az útjába kerülő, reménytelen akadályoknak tűnő roppant kősziklákat is apró homokszemekként morzsolja szét.

A zsidóság valójában az idő győztese. A nép az időben korlátozott ember létezésén túli öröklét állapotát idézi fel: nem úgy, hogy azzá lesz, de úgy, hogy arra emlékeztet. A múlt kortársaiként az „egykor volt” jelenné lesz, s a jelen a múltban leli meg örökös előképét. Egyidejűek vagyunk, a múlt túlélői, örökösei egy általunk meg nem tapasztalt, ámde napról napra megélt múltnak. Az Örökkévaló nem mint teremtő szólított meg bennünket (holott Teremtőként a világ legparányibb fűszálában is emlékeztet önmagára), hanem a szabadság Isteneként, aki kivezette népét a szolgaság házából, s a történelmet lakó teremtménye számára törvényeket alkotott, amely az emberlét perspektíváját jelenítette meg, akkor is és most is, múltban, jelenben és eljövendőben egyaránt. Mózes nem végezte el helyettünk az exodus nehéz művét, csak példát szolgáltatott: nekünk újra és újra végig kell járnunk ugyanezt az utat, a rabszolgaságtól a szabadságig, a szolgaság házából a hegy tövéig, ahol egy hang az emberré válás lehetőségét kínálta-kínálja fel valamennyiünknek, újra és újra, szüntelenül.

Az élet továbbadása ugyanolyan kötelesség, amelyen megmásíthatatlan parancsolat az apa fiának szóló elbeszélése vagy a mester tanítványának átadott gondolata, útmutatója. Az olvasni és írni tanuló gyermek nem pusztán a betűvetést sajátítja el, hanem egy történelmileg „különös” adomány birtokába is jut: a múlt mélységesen mély kútjának zavaros vize egyszerűen áttetszővé válik számára. S önmaga arcát nem a víz felületén látja kirajzolódni, hanem a visszanező tekintetek „nagy gyülekezetében”. A múltból előtűnő-felbukkanó arcok a mindenkori jelenben otthont és biztonságot nyújtó társaink. Csak akkor válnának kísértetjáró lelkekké, kóborló idegenekké, ha a közös történelmünkkel (világtörténelmünkkel) „teli” életünk egyszerűen megszakadna, s az elkezdett elbeszélés bevégezetlen maradna. Az új történet többé nem szerveződne egésszé, a történelem a végéhez (a véghez) érkezne. Ám a radikális vég (az „igazi”, az annyiszor remélt és megálmódott) csak a történelem után következhet, s nem a *semmi*t követően.

Az emberi történelem nem a születéssel kezdődik, és nem a halállal ér véget. Van. Szüntelenül. Formálódik. Örökös folyamat. Lót lányai is ezt gondolhatták, s a szörnyű pusztulás közepette egy fertelemmel lettek úrrá az életen. A bűn kioltotta önmagát, s történelem született belőle. A história mindnyájunk gyermeke. Neveljük fel tisztességben!

V

Hésziodosz, mindez aligha kétséges, egészen pontos ismeretekkel rendelkezett. Neki köszönhetjük azt a cseppet sem elhanyagolható információt, amely szerint a Múzsák lakhelyükről, a Helikon magas ormáról éjszaka vonultak át az Olümposzra, sűrű ködöt öltve magukra. Nem is történhetett ez másként, csak éppen úgy, ahogy azt Hésziodosz töviről hegyire elbeszélte: azok, akik a fájdalom feledéséért és a gondok megszűnéséért viselttek felelősséggel, láthatatlanságba burkolóztak, s nem mutatták meg önmagukat az emberek előtt.

Pedig a Hésziodosz által is megénekelt csodás táncuk sokak fantáziáját mozgatta már. A legnagyobb szerűbb festők elevenítették meg vásznaikon Zeusz kilenc édes lányát, azokat, akiknek szent adománya tette az egyik embert szép hangú dalnokká, másikat citerássá, vágykeltővé vagy megörvendeztetővé, dicsőítővé vagy táncot élvezővé, az eget vagy a múltat kémlelővé. Ezek a képeken a Múzsák legtöbbször pompás színekben tarkálló s Apollón zenéjének ritmusára légiesen meglebbenő ruháikban, arcukon elragadtatott és gyönyörítas mosollyal lejtik örök táncukat.

Mantegna vagy Peruzzi festményein (*Il Parnaso; Le Muse danzano con Apollo*) kifejezetten meghökkentő, hogy a máskor az emberi tekintetek elől ködbe burkolózó Múzsákon most a könnyed, lenge ruhák egyenesen láttatni engedik szépséges női vonásaikat: a kikandikáló mezítelen vállak, a kivillanó hosszú combok vagy a ruhától takart, ám a tánc ritmikus mozgásától könnyeden ringatózó keblek körvonalai szemet gyönyörködtetővé s érzékileg felettebb vonzóvá teszik a kilenc ifjú hölgyet.

Vagy mégsem mind a kilencet. Ugyanis Mantegna és Peruzzi a kilenc szépség közül az egyiket erős takarásban ábrázolja. A Múzsát alig-alig érzékeljük, feje mindkét képen jelentősen eltakarva, s nőies bájaiból, testéből s testének izgatón érzéki mozdulatából szinte semmit sem láttat a két művész.

Ő Kleió, a dicsőítő, vagyis a történetírás ihletője. A két festő – miként Hésziodosz – rendkívül pontos. A történelemnek, a már nem létezőnek, az „egykorvolt” világának az arcát és tekintetét a jelenben sosem láthatjuk. Személyét számtalan gyanú, kétely és fenntartás övezi, s állandó rejtőzködése sok-sok különös fantáziálásra, ilyen-olyan indíttatású elbeszélésre ad lehetőséget. Ki az, aki – ha csak tükör által, homályosan – képes meglátni s kilesni egy röpké pillanatra Kleió bájaiból, s ki az, aki magabiztos göggel tesz úgy, mintha szemtől szemben látta volna a történelem rejtőzködő Múzsáját?

Mantegna és Peruzzi kortársai közül többen is ugyanennek a bizonytalanságnak adnak hangot, mihelyt a múlttól, a historikus távlatokról esik szó. Lorenzo Valla, a neves humanista a római teokrácia ellenében elköteleződve teszi közzé híres leleplező traktátusát (*Falso credita et ementita Constantini donatione declamatio*), amelyben a nevezetes *Donatio Constantini*t cáfolja, vagyis annak a constantinusi pseudo-adománylevelnek a hitelességét, amely hosszú évszázadokon át az egyházi állam megalapozásának válhatott a legfőbb oklevelévé, s

amely a pápaságnak a világi hatalommal szembeni felsőbbtségét volt hivatott egyértelműen és megkérdőjelezhetetlenül bizonyítani és alátámasztani. Vallának a filológia tudományát megalapozó ragyogó munkája egyértelművé tette, hogy az egyedülállóan becsesnek tartott történelmi okmány nem más, mint otromba hamisítvány, a láthatatlanságba burkolózó múlt közönséges megbecsülnítése. Ám a 850-es években keletkezett hamisítvány – különös paradoxon –, ha nem is a constantinusi időknek, de valóságos keletkezésének, vagyis a 800-as éveknek komoly és pótolhatatlan dokumentumaként szolgál a továbbiakban.

Machiavelli, a másik kortárs, miközben hezitál, hogy vajon „a régi kor volt-e a jobb, amelyről kevés ismerettel rendelkeznek, vagy a jelen, amelyet tökéletesen ismernek”, leszögezi: „nem kapunk teljes, igaz képet a rég volt dolgokról: a történetírók legtöbbször elhallgatják azt, ami szégyent hozna arra a korra, viszont dicsőítenek és felnagyítanak mindent, ami becsületét növelheti”, s a politikai egyértelműség kedvéért még hozzát teszi: „a legtöbb krónikás ugyanis [...] a győztes fél szolgálatába szegődik...” Igaz, Machiavelli még kitér arra, hogy „egészen más a helyzet azokkal az eseményekkel kapcsolatban, amelyeknek részei, szemtanúi vagyunk. Ezeket teljesen ismerjük, egyetlen vonatkozásuk sem marad rejtve előttünk”, de a jeles államférfiú és gondolkodó – fájdalom – súlyosan téved. Ugyanis – hogy még mindig a kortársaknál maradjunk – mit ér a szemtanúságunk, a jelenlévőségünk, ha már a szemünknek sem hihetünk. Tiziano az *Égi és földi szerelem* c. festményén épp az elvárt és megszokott látványban való feltétlen bizalom rutinszerűségét használja fel arra, hogy szemünkön keresztül csapjon be bennünket. Hiszen hihetünk-e még valamiben, s van-e egyáltalán biztos pont a világ múltjában és jelenében, amikor a látvány épp az ellenkezőjét kínálja, mint az orientációra leginkább képesnek tűnő hagyomány? Bízhatunk-e egyáltalán bármiben is, ha a szent és a profán kontúrjai a szemünk előtt mosódnak össze, s a két terep egyszerűen fölcserélhetővé válik? Ha a kereszténység (*Amor sacer*) egy meztelen, az érzéki gyönyörtől sugárzó, ábrándos alakban, a pogányság (*Amor profanus*) pedig egy ünnepélyes öltözetű, monumentális, komoly szereplőben tűnik fel? Vajon a profán történelem szent történetté vált volna, avagy az antihistorikus szent esemény örök kortársává tevő, az eredethez vissza-visszatérő szent idő válna semmissé a historizmus szakadatlan folyamában? Vagy elegendő a kereszténységet *all'antica* (antik módon) ábrázolni, amitől lényegét tekintve azonmód „valóságos” antikká (*antiquabatur*) metamorfizálódik? Ennyire szemérmetlen játékot űzne velünk, földiekkel az égi (Parnassosz-hegyi) tünemény? Mindenesetre Tiziano képén a két nőalak közötti viszony nem ellentétes, épp ellenkezőleg: komplementer alakok, mintha csak egymás nővérei lennének. Éppen úgy, ahogy – Kleió ihletet adó múzsai csókjának tulajdoníthatóan vélekedett ekképpen az érintett korszak egésze a múlt történelméről és a jelen történéseiről – elválaszthatatlan egymástól a nap és a fény (*sol, lux*) megvilágította *historiae antiquae* (görög-római ókor) és a *historiae novae* (az újjászületés – *rinascencia*) kora, még ha kettejük összetartozását időlegesen megzavarta is a középük ékelődött éjszaka és sötétség (*nox, tenebra*) barbár ideje, a *media tempestas* vagy *medium aevum*.

De Kleió nemcsak a múltban, hanem a jelenben is sejtelmes fátyla mögé rejtetik. Az üdvtörténeti távlatokban gondolkodó Szent Ágoston ugyan megingathatatlan optimizmussal számol be arról, hogy az „idők rendjében” (*per ordinem temporum*), vagyis a valóságos történelemben miképpen teljesednek majd be Isten Ábrahámnak tett jövőbeli ígéretei, mintha legalábbis Kleió lakhelye nem a

múlt, nem is a jelen, hanem egyenesen a jövő volna, s mintha Szent Ágoston másutt nem szögezte volna le, hogy a múlt a lélek emlékezete, a jelen a lélek megfigyelése és a jövő a lélek vágyakozása. Pedig valójában még a megélt, megtapasztalt, látott és hallott „kortársi” jelenben sem tárja fel csak úgy, pusztá kedvtelésből, mintegy hozomra szépséges bájait a história szemérmes Múzsája.

Tolnay Károly remek megfigyelése, hogy Bruegel festményén, az *Ikarosz bukásán* Ikarosz tragédiájáról „a világ nem vesz tudomást”. Míg Ovidius elbeszéléséből arról értesülünk, hogy „Lent a halász, remegő nádszárral míg halakat fog, / botra hajolt pásztor, s ekevasra hajolva a szántó, / látja, meg is döbben, s azt véli: kik útjuk a légben / így veszik, égilakók”, addig Bruegel képén „egyszerűen nem vesznek tudomást az eseményről, és mindennapos munkájukba temetkeznek”. Tudniillik mindenkori jelenünk kiemelkedő történelmi pillanatai nem (vagy alig-alig) érzékelhetőek: szemtanúi mivoltunkat nemcsak látásunk korlátozottsága relativizálja vagy lehetetleníti el, hanem az időbeliséghez való szoros kötődésünk, vagyis az időben való „bent-lét” elhomályosítja a történelmi távlatokat. Jelenvalóságuk, temporális „ittlévőségük” okán érzékelhető és közvetlen, a mindennapi nélkülözhetetlenségükben és praktikumukban megkérdőjelezhetetlen ekevas vagy pásztorbot mintegy elfordítja a tekintetet a historikus perspektívák felől.

S a világtörténelmi jelentőségű eseményeknek hasonlóképpen kijáró közömbös tekintet néz ki Piero della Francesca freskósorozatának Constantinus álmát megörökítő jelenetéből, ahol a sátrában alvó császár a Milvius hídi sorsdöntő csatát megelőző éjszaka álmában meglátta a keresztet, a jelet, amelyben másnap győzni fog (*in hoc signo vinces*). Míg tehát a történelmi fordulópontot az álomban megjelenő szimbólum egyértelműsíti, aközben a sátor előtt ülő s a császár álmát vigyázó szolga, még az üzenetet közvetítő angyalt sem látva meg, közömbös és üres tekintettel bámul bele a semmibe.

Épp úgy, mint előtte vagy utána valamennyien.

Mintha mi magunk is átaludnánk közös történelmünket, hogy aztán felriadva a gyötrő és különös álmok keltette rémületből, az álmok megőrzésének ilyen-olyan technikáit alkalmazva, memóriánkra, emlékezőtehetségünkre, fantáziánkra s nemegyszer előítéleteinkre támaszkodva kíséreljük meg az éjszaka látottak felidézését, rekonstruálását.

De ne feledd: a te álmod csakis a tiéd. Nincs kollektív álom, még ha az álmok számtalan vissza-visszatérő elemet hordoznak is. A te álmodról csakis te rendelkezel, s annak elbeszélése kizárólag téged illet. Álmodat persze megoszthatod másokkal, de az álom és a narratíva sosem cserél gazdát. Ócska kis zsarnokok szokták pöffeszkedő és felfuvalkodott dölyffel és arroganciával azt gondolni, hogy a történelemtől szóló beteges álmaikat és vízióikat kollektív vágyálmokká képesek dirigálni, mintha csak valamennyien szinoptikusok módjára látnánk és gondolnánk ugyanazt. Súlyosan tévednek, még akkor is, ha kezükből evő szolgálók önfeledten hitetik el magukkal, hogy uruk álma voltaképpen az övék is.

A Múzsák ezen csak derülnek, s boldog mosollyal lejtik tovább a táncukat. Ez a tánc persze nem örök, csak annak tűnik. Ők maguk, vagyis a létezésük örök.

S még ha egyikük-másikuk rejtőzködik is előlünk, akkor sem adhatjuk fel létezésükbe vetett bizonyosságunkat.

Hiszen nem ők szünnének meg, sokkal inkább mi magunk.